

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Досліджено і систематизовано історичні та теоретико–методологічні закономірності формування концепцій людського капіталу та людського потенціалу, здійснено їх порівняльну характеристику.

Дослідження проблем місця і ролі людини сьогодні визначається багатьма загальнозрозумілими речами, які можна об'єднати у декілька тез. Проте надмірно велика кількість наукових праць у зазначеному напрямку, доволі часто характеризуються повторюваністю та нерозумінням ключових відмінностей між категоріями „людський капітал” та „людський потенціал”. Часто–густо ці категорії взагалі розташовують через кому, що є хибним для подальших досліджень.

Правильне розуміння цих понять ускладнюється низьким рівнем розвитку як людського капіталу, так і людського потенціалу в Україні. Суперечливі процеси в межах національної економічної системи вимагають детальної класифікації та їх порівняльного аналізу не лише в аспекті формулювання теоретико–методологічної чіткості, а й у розрізі розробки практичних заходів щодо стимулювання людського розвитку в Україні.

Теорія людського капіталу є історично першою і обумовлена зростанням ролі освіти в підвищенні продуктивності праці. Найвидатнішими дослідниками людського капіталу за кордоном є: Г. Беккер, Д. Белл, Т. Шульц, В. Автономов, В. Марцинкевич, П. Бурд'є. В Україні такими дослідниками виступають Д. Богиня, М. Горожанкіна, О. Грішнова, Е. Лібанова, О. Бородіна, Н. Авдєєва та інші.

Фундаментальне підґрунтя дослідження проблем людського потенціалу заклали такі закордонні вчені, як П. Друкер, С. Дятлов, К. Колін, Л. Нестеров, Ю. Нетесин, Д. Норт, Н. Римашевська, А. Сен, Е. Тоффлер, Л. Туроу, Махбуб уль Хак. В Україні дослідження проблем людського потенціалу знайшли відображення у працях таких вчених–економістів, як С. Задорожна, А. Колот, О. Новікова, О. Стефанишин, Л. Ткаченко, А. Чухно.

Певні точкові спроби здійснити порівняння людського потенціалу та людського капіталу були здійснені російськими вченими О. Дроздовим, А. Марковим та українським дослідником В. Зиряновим, проте вони носять поверхневий характер на рівні зовнішніх ознак. Це зумовлює нагальну потребу відокремлення понять „людський потенціал” та „людський капітал” та їх теоретико–економічного обґрунтування.

Метою цієї статті є формулювання принципових підходів до визначення нових економічних категорій „людський потенціал” і „людський капітал” на основі аналізу еволюції ролі людини в економіці та суспільному житті.

Однією із складних та визначальних проблем соціально–економічного прогресу є розвиток людини, зміна її місця і ролі у виробництві та суспільстві. Вона є головною продуктивною силою суспільства, її праця – джерело багатства країн і народів. Створюючи нові продуктивні сили, людина змінює характер і умови своєї праці, мотивацію економічної діяльності та умови життя, підвищує освітній, професійно–технічний і культурний рівень [15, с. 1].

Особливо істотні зміни відбуваються у людині та її праці в умовах переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки. Віками, навіть тисячоліттями людина була „економічною”, засобом виробництва, головними були продуктивні якості людини, її здатність до праці. Саме вони визначали значення людини, її місце і роль у виробництві, зумовлювали відображення цих якостей людини у специфічних категоріях: товар „робоча сила”, вартість товару „робоча сила”, трудовий потенціал країни чи регіону, відтворення робочої сили тощо.

Становлення нового інформаційного технологічного способу виробництва, інформації і знань як нового виробничого ресурсу, який, будучи формою реалізації та примноження розумового потенціалу людини, визначає утвердження інноваційного типу розвитку, інтелектуалізацію виробництва та праці. Нова техніка і технологія змінюють характер праці, поряд з продуктивними якостями зумовлюють дедалі ширший розвиток і використання інтелектуальних, соціальних і духовних якостей людини. Для успішного розвитку економіки необхідно не просто удосконалення продуктивних якостей людини, але й зростання інтелектуального, соціального і духовно-культурного рівня людини, перехід людського чинника на якісно новий ступінь, адекватний новому етапу соціально-економічного прогресу.

В індустріальну епоху людина була юридично вільною, але економічно залежною, оскільки засоби виробництва були монополізовані одним класом, невеликою частиною суспільства і лише шляхом продажу своєї робочої сили, перетворення у найману робочу силу працівник міг поєднуватися із засобами виробництва і здійснювати виробництво. Класова боротьба робітників із капіталістами була об'єктивно необхідною формою поліпшення умов праці та життя.

В інформаційну епоху ситуація поступово, але неухильно змінюється. Інтелектуалізація виробництва не лише передбачає високий освітньо-кваліфікаційний та культурний рівень працівників, але й докорінно змінює їх становище у виробництві та суспільстві. Адже людина стає носієм знань та їх власником. Водночас вона володіє вмінням і навичками використання знань у виробничому процесі. Отже, на відміну від індустріальної економіки, за якої засоби виробництва протистоять людині і служать знаряддям її експлуатації, інформаційна постіндустріальна економіка зумовлює поєднання у людині-працівнику власності на основний виробничий ресурс – знання та вміння і навички їх використання у виробничому процесі, у перетворенні знань і вмінь на результати виробництва.

Але цей процес складний і довготривалий. Він, у свою чергу, проходить різні ступені у переході від „людини економічної” до „людини творчої”. Так, наприкінці ХХ ст. виникли і отримали стрімке визнання нові поняття „людський капітал” та „людський потенціал”. Перше виражає зміни, перш за все у виробництві, у становищі людини та її ролі у виробничому процесі. Тому під людським капіталом розуміють сукупність продуктивних якостей людини (знань, здібностей, навичок, мотивацій, енергії, які використовуються у процесі виробництва). На нашу думку, ці елементи становлять зміст людського капіталу, але ними не можна обмежуватися, тому що і нагромадження знань, і розвиток здібностей і т.і. неминуче впливають на розвиток людських якостей. Інша справа, що головну роль відіграють продуктивні сили людини.

Друге поняття „людський потенціал” характеризує новий ступінь у розвитку людини, коли поряд із виробничими можливостями людини дедалі зростаючу роль відіграють інтелектуальні, соціальні, психологічні та культурні якості, тобто людські риси. Все це свідчить, що поняття „людський капітал” та „людський потенціал” за певних відмінностей є важливими віхами на шляху руху людства до вищої форми розвитку праці – творчої.

Класична політична економія аналізувала економічну категорію „робоча сила”, що характеризувала участь людини в процесі простої фізичної праці, яка переважала на той час, із застосуванням найпростіших знарядь праці. Робоча сила є товаром, об'єктом купівлі-продажу, результати якого відчужуються від власника і водночас є вичерпним економічним ресурсом. Людський потенціал є властивістю людини, яка є необмеженою і спроможна до відтворення, зростання, часткового успадкування. Він не відчужується від людини і не зношується в процесі застосування його в процесі творчої та розумової діяльності [16, с. 24].

Закономірні процеси розвитку людини та її праці, самі по собі складні і потребують глибокого пізнання, вони породили нові проблеми економічної теорії та історії. Всупереч тому факту, що теорія людського капіталу була обґрунтована у другій половині XX ст., чимало економістів ігнорують її конкретно-історичний характер і доводять, що начебто ця категорія існує з часів виникнення капіталізму і провідні вчені-економісти В. Петті, А. Сміт, К. Маркс, А. Маршалл, Дж.С. Міль, Ф. Ліст, Л. Вальрас та інші розробляли проблеми людського капіталу, заклали „вихідні положення цієї теорії”. Як відомо, А. Сміт і особливо К. Маркс всебічно розробили теорію трудової вартості, і на її основі створили теорію додаткової вартості, яка створюється працівником – а привласнюється капіталістом, власником засобів виробництва. Розкриття механізму експлуатації людини стало основою класової боротьби пролетаріату за свої права, кращі умови життя. До того ж чимало авторів в історії економічної думки сповідували теорію „факторів виробництва”, яка доводила, що кожний фактор отримує справедливую винагороду і для них теорія людського капіталу є аргументом для виправдання їхньої позиції.

Насправді реальна історія існування робочої сили як товару, вартості цього товару несумісна з теорією людського капіталу. Вони притаманні різним епохам, виражають істотні взаємозалежності, властиві різним ступеням розвитку економіки і суспільства. Для того, щоб суспільство досягло утворення і функціонування людського капіталу, необхідний і новий рівень продуктивних сил, і нова якість виробничих відносин, які б забезпечили якісно нові умови життєдіяльності людини, її нове становище у виробництві та суспільстві.

К. Маркс та його прихильники розкрили механізм експлуатації робочої сили, обґрунтували вартість товару робоча сила, співвідношення між нею і вартістю створюваного робітником товару, розкрили зміст додаткової вартості. Так, капіталіст експлуатує робітника і здійснює відтворення цього фактору (тобто визначає розмір оплати і тривалості робочого часу) на власний розсуд, не враховуючи інших потреб людини крім фізіологічного відтворення. Людський потенціал є власністю людини, її носія, і відрізняється від фактору виробництва тим, що удосконалення виробничих факторів, у тому числі й людини, має за мету підвищення продуктивності праці, а в концепції людського потенціалу розвиток людини є не лише засобом підвищення виробничої ефективності, а й кінцевою метою господарської діяльності та суспільних відносин.

Неокласична школа робить крок уперед у пізнанні людини як фактора виробництва, досліджує її поведінку в економічному житті, розкриває мотиви цієї поведінки. Але при певному прогресі (урахуванні моральних та інтелектуальних чинників) і неокласика обмежується „людиною економічною”. Особливо це проявляється у таких формах неокласики як мейнстрім, економікс.

Історична школа додала до аналізу людини національну свідомість та патріотизм, інституціональний напрям акцентував увагу на соціально-психологічних факторах, а неоліберальна школа визначила першочерговою складовою здатності людини до економічної діяльності підприємницькі здібності.

Детальна характеристика відмінностей між категоріями „людський капітал” та „людський потенціал” наведена в таблиці 1.

Таблиця 1 - Порівняльна характеристика концепцій людського капіталу та людського потенціалу

<i>Характеристика</i>	<i>Концепція людського капіталу</i>	<i>Концепція людського потенціалу</i>
Визначає зростаючу роль людини...	...у виробництві	...не лише у виробництві, а й у суспільному житті
Досліджує...	...економічні, продуктивні якості та здібності людини	...економічні, психологічні, соціальні, моральні, духовні якості людини
Головним мотивом суспільного розвитку є...	...матеріальні індивідуальні потреби та інтереси	...нематеріальні, позаекономічні потреби людини та суспільства
Формується на основі...	...новітнього інституціоналізму	...неоліберальної економічної теорії XX століття
Ключова економічна категорія є результатом переходу...	...від індустріального до постіндустріального способу господарювання	...від „людини економічної” до „людини творчої”
Метою еволюції людини є...	...підвищення ефективності виробництва на основі зростання здібностей людини та науково-технічного прогресу	...розширення кола застосування здібностей людини
Розглядає людину як...	...високопродуктивний визначальний фактор виробництва	...критерій та мету суспільного розвитку
Скорочення часу, що людина витрачає на працю відбувається внаслідок...	...зростання суспільної продуктивності праці на основі нової якості людського капіталу	...прагнення людини до всебічного та гармонійного розвитку
Розширене відтворення здібностей людини відбувається...	...в сфері ефективної соціальної політики та поширення виробництва і доступності суспільних благ, у першу чергу освіти та охорони здоров'я	...в процесі інтелектуалізації праці та збільшення в її структурі питомої ваги розумової і творчої діяльності

Джерело : розроблено автором самостійно

Обґрунтування теорії людського капіталу стало визначною віхою змін у місці і ролі людини у виробництві. Водночас, на цій основі поширились дослідження таких чинників розвитку людини, як інтелектуальні, соціальні та духовні. Все це визначило перехід у пізнанні від „людини економічної”, тобто як фактору виробництва, до людського потенціалу, як єдності продуктивних якостей людини та її освітньо-інтелектуальних, соціально-психологічних та духовних рис, що відіграють зростаючу роль у виробництві та в суспільному житті.

Об'єктивною основою зміни місця і ролі людини в процесі виробництва є його науково-технічне удосконалення. Виводячи людину з безпосереднього процесу праці, підвищуючи її кваліфікаційно-освітній рівень, воно збільшує обсяг вільного від праці часу, як простору для розвитку людини. Це знаходить вияв у таких історичних процесах,

як посилення громадянської активності в процесі захисту своїх прав, розвиток і посилення суспільної ролі профспілок, зростання культури широких верств населення.

Прибічники теорії людського капіталу довели, що головним результатом економічної віддачі освіти слід вважати приріст доходу (оплати праці) працівника завдяки підвищенню його освітнього та професійного рівня, тобто відмінності в заробітній платі мають бути пов'язані, передусім, з відмінностями в освіті і досягнутій на її основі продуктивності праці [12, с. 178]. Адаптація до ринкових умов призвела до поширення подвійної трудової „моралі”, яка допускає формальний погляд на одержання диплому про освіту та вважає не обов'язковим постійне самовдосконалення працівника на ринку праці [1, с. 228]. Концепція людського потенціалу розглядає процес освіти як самодостатній процес, зростання потенційних можливостей людини.

Матеріальна потреба трактується Демокритом (біля 460–370 рр. до н. е.) як постійно діюча корінна причина змін, що відбуваються у розвитку суспільства. Однак безпосереднім приводом виникнення цих змін він вважає усвідомлення тієї користі, яку повинні вносити до їх життя нововведення [5, с. 13–14]. Утилітарний підхід до розуміння нововведень та домінування матеріальних потреб властиві здебільшого концепції людського капіталу, тоді як в умовах формування людського потенціалу вони поступово втрачають своє значення. К. Матусевич пише, що: „утилітарна частина функціонування економіки, що зорієнтована на задоволення матеріальних потреб людини – це лише матеріальна основа відтворення людини та суспільства. Але, тільки через розвиток духовних якостей і здібностей людини, можливе подальше зростання реального добробуту і дійсної цивілізованості суспільства [10, с. 54]”.

П. Бурд'є визначив три складові людського капіталу: культурний, соціальний та інтелектуальний, які базуються на розділенні сфер інтелектуального життя: науки, мистецтва, релігії, освіти і сукупності потенціалів особи: гносеологічного (пізнавального), творчого, аксіологічного (ціннісно–орієнтаційного), комунікативного і естетичного, а також три соціальні ролі, які виконує людина: трудова, сімейна, дозвільна [6, с. 71]. На нашу думку, такий підхід є доволі розлогим і стосується більше саме потенціалу людини, де закладаються саме неекономічні чинники розвитку, самовдосконалення та гармонізації інтересів людей.

На думку О. Бородіної, людський капітал – це здатність людей до участі в процесі виробництва, сукупність втілених у них потенціальних можливостей приносити дохід (індивідуальний та суспільний) [2, с. 48–49]. Він включає природні здібності й таланти, а також набуті освіти, професійні знання, кваліфікацію та навички. Поняття людського потенціалу фіксує як здатність до творчості, так і прагнення до самовдосконалення та саморозвитку. Сутність людського потенціалу є соціальною як за походженням, так і за своїми проявами. Центральним компонентом у людському потенціалі ... є потенціал духовного розвитку людей [13, с. 60–61].

Німецько–американський філософ і соціолог Герберт Маркузе (1898–1979 рр.) наводив таку характеристику індустріальної стадії людської цивілізації: „під впливом технології культура, політика та економіка зливаються у всеосяжну систему, котра поглинає або відкидає всі альтернативи. Продуктивність і зростаючий потенціал цієї системи стабілізують суспільство і утримують технічний прогрес у межах свого панування [8, с. 93]”. Перехід від індустріальної до постіндустріальної економіки – середовище формування людського капіталу як еволюційної економічної категорії. Сучасний науково–технічний прогрес зумовив чимало нових проблем в організації виробництва, ділового спілкування між людьми. Питома вага фізичних навантажень на працівника значно скоротилася, але невпинно зростають психологічні, інтелектуальні навантаження на керівника в галузі зосередженості на об'єкті праці, оперативному творчому підході до вирішення питань, що виникають [11, с. 3].

Людський потенціал формується у середовищі переходу від „людини економічної” (моделі абсолютно раціональної економічної поведінки з метою максимізації економічної віддачі від будь-якої діяльності) до „людини творчої” (модель людської поведінки, спрямована на ірраціональність у поєднанні з креативним пошуком). Загальною ознакою такого переходу є поширення сфери послуг та всеохоплююча інтелектуалізація праці. Останньому визначенню наводить таку характеристику А. Чухно: „інтелектуалізація праці – це не лише підтвердження зростання освіченості, культури працюючих, але й економічний показник, який доводить, що праця у сфері послуг є більш ефективною [14, с.410]”.

Враховуючи, що і „homo economicus”, і „homo creativus” є еволюційними моделями, що мають деякі абсолютні ознаки, однозначно можна сказати, що справді „людей економічних” за всю історію існування людства було лише декілька. Альфред Маршалл пише: „здійснювались, щоправда, спроби сконструювати певну абстрактну науку про дії „економічної людини”, вільної від усіляких моральних принципів ... що методично та егоїстично наживає гроші [9, с. 47]”. Але модель „людини творчої” більше відповідає реаліям сьогодення, ніж модель „людини економічної” – соціально-економічному укладу XVII століття, коли вона виникла. Утвердження творчого характеру праці, творчої людини у новому суспільстві сприяє подоланню експлуатації – головної причини соціальних конфліктів у межах економічного суспільства [13, с. 159].

А. Гальчинський зауважує, що сьогодні економіка сама по собі стала складовою соціальної сфери, яка не тільки поглинає її результативну основу, а й визначає більшу частину енергетичного потенціалу, її ресурсну базу, межі зростання та розвитку [3, с. 11]. Відтак, сучасна людина дедалі більше набуває суспільного статусу, який виникає не всупереч її економічній ролі, а доповнює її. Це підтверджують такі історичні процеси, як посилення громадянської активності в процесі захисту прав робітників, розвиток і посилення суспільної ролі профспілок, становлення нових технологічних укладів, зокрема четвертого і подальших, в процесі поширення яких відбувається не лише розвиток нових технологій, а й підвищення вимог до кваліфікації робітників. Так, економічна діяльність людини поступово доповнюється освітньою і суспільною громадянською активністю [16, с. 65–66].

Як зазначає російський вчений А. Р. Марков „людський капітал в силу своєї природи, свого економічного походження та особливостей відтворення знаходиться в області природної взаємодії держави, бізнесу, окремого індивіда та суспільства в цілому” [7, с. 9]. При цьому він наголошує на неекономічних якостях (соціальних, психологічних, духовних тощо), що беруть участь у виробництві, проте не менше значення відіграє й середовище суспільної взаємодії, відтак поступово поняття „людський капітал” еволюціонує до категорії „людський потенціал”.

Теорія людського капіталу, на відміну від концепції розвитку людини, розглядає людину як економічний ресурс, як основний фактор економічного розвитку, а не як, власне, мету і критерій суспільного прогресу [4, с. 68]. Кінцевим цілям модернізації більшою мірою відповідає концепція розвитку людини, відповідно до якої соціально-економічні зміни мають забезпечувати розширення можливостей кожної людини реалізовувати свій потенціал [4, с. 68].

Зміни у співвідношенні економічного, продуктивного та людського, громадянського на рівні людини поєднуються з макроекономічними зрушеннями у суспільстві. Перехід від панування матеріального виробництва до панування сфери послуг змінює структуру зайнятості, підвищуючи питому вагу вчителів, науковців, лікарів, працівників культури, які відзначаються вищим освітньо-інтелектуальним та культурним рівнем. Вони утворюють середній клас, громадянське суспільство. Отже, категорія людський потенціал характеризує надбання людської цивілізації, подолання

невідповідності між економічними, продуктивними складовими людини та її суспільними, громадянськими якостями.

Зміна місця і ролі людини в процесі виробництва відбувається у відповідності до змін у науково-технічному прогресі. Трансформація процесу праці та його суспільного значення, викликає еволюцію здатності людини до виробництва та самої людини, виводячи її з безпосереднього процесу праці, збільшуючи обсяг вільного від праці часу але підвищуючи кваліфікаційно-освітні вимоги до неї.

Людський потенціал не є товаром у загальному розумінні. Він є власністю людини, її носія, і відрізняється від фактору виробництва тим, що удосконалення виробничих факторів, у тому числі й людини, має за мету підвищення продуктивності праці, а в концепції людського потенціалу розвиток людини є не лише засобом підвищення виробничої ефективності, а й кінцевою метою господарської діяльності та суспільних відносин [17, с. 192]. Людський потенціал характеризує одночасний розвиток продуктивних здібностей людини та вихід людських здібностей за межі виробничої сфери. Отже, головна відмінність між людським потенціалом і людським капіталом – це сфера застосування здібностей людини, та відповідна мотивація. Якщо людський капітал визначає процеси всередині виробничого середовища, то людський потенціал змінює природу ставлення людини до всього оточуючого середовища. Головною мотиваційною відмінністю людського потенціалу виступає домінування нематеріальних чинників в процесі діяльності людини.

Подальші дослідження у цій галузі дозволять розробити низку заходів щодо стимулювання людського розвитку в Україні через сприяння еволюційному розвитку суспільства, зокрема науково-технічного прогресу, посилення дії чинників ринкового саморегулювання та поглиблення важелів втручання держави в економічні процеси в окремих секторах, що не перешкоджатимуть розвитку особистості та ініціативи.

Список літератури

1. Богиня Д. П. Ментальний чинник у сфері праці : проблеми теорії та практики / Д. П. Богиня, М. В. Семикіна ; Передмова І. Ф. Кураса. – К. : „Шторм”, 2003. – 382 с.
2. Бородіна О. Людський капітал як основне джерело економічного зростання / Бородіна О. // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 48–53.
3. Гальчинський А. Економічна наука : проблеми методологічного оновлення / А. Гальчинський // Економіка України. – 2007. – № 3. – С. 4–13.
4. Дроздов О. А. Модернизация экономики современной России : к вопросу о теоретических основах / О. А. Дроздов // Materialy VII mezinarodni vedecko-prakticka konference [„Aktualni vymozenosti wedy – 2011”]. (Прага, Чехія, 27 червня – 5 липня 2011 р.). – Praha : Publishing House „Education and Science” s.r.o., 2011. – Dil 6 : Ekonomicke vedy. – С. 65–69.
5. Єришев А. О. Історія політичних і правових вчень : навч.-метод. посіб. / Єришев А. О. – К. : МАУП, 1998. – 116 с. – Бібліогр. : С. 112–113. – Рос.
6. Зирянов В. Людський капітал, культурний капітал, студентство, регіон, поселення / Зирянов В. // Персонал. – 2007. – № 8. – С. 70–75.
7. Марков А. Р. Что происходит с человеческим капиталом России // Человеческий капитал России : актуальные проблемы и перспективы развития : материалы семинара „Стратегия развития”. – М. : ТЕИИС, 2003. – С. 8–26.
8. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства / Герберт Маркузе // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. : Віталій Лях. – К. : Либідь, 1996. – С. 87–134.
9. Маршалл А. Основы экономической науки / Альфред Маршалл ; [предисл. Дж. М. Кейнс ; пер. с англ. В. И. Бомкина, В. Т. Рысина, Р. И. Столпера]. – М. : Эксмо, 2007. – 832 с. – (Антология экономической мысли).
10. Матусевич К. М. Моральні чинники економічного відтворення суспільства / К. М. Матусевич // Materialy VII Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji [„Naukowa mysl informacyjnej powieki – 2011”]. (Перемішль, Польща, 07-15 березня 2011 р.). – Przemysl : Nauka i stadia, 2011. – Vol. 7 : Ekonomiczne nauki. Panstwowy zarzad. – С. 54–57.

11. Палеха Ю. І. Культура управління та підприємництва : навч.–метод. посіб. / Ю. І. Палеха, В. О. Кудін. – К. : МАУП, 1998. – 96 с. – Бібліогр. : С. 89–92.
12. Семикіна М. В. Економічна мотивація інвестування в розвиток людського капіталу підприємства / Семикіна М. В. // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 5 (35). – С. 178–185.
13. Человеческий потенциал : опыт комплексного подхода / [Авдеева Н. Н., Ашмарин И. И., Генисаретский О. И. и др.] ; под ред. И. Т. Фролова. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 176 с.
14. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка : теорія, практика та їх значення для України / Чухно А. А. – К. : Логос, 2003. – 631 с.
15. Яковенко Р. В. Відтворення людського потенціалу в умовах трансформаційної економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 „Економічна теорія та історія економічної думки” / Р. В. Яковенко, К., 2011. – 19 с.
16. Яковенко Р. В. Відтворення людського потенціалу в умовах трансформаційної економіки : дис. ... кандидата екон. наук : 08.00.01 / Яковенко Роман Валерійович, К., 2011. – 213 с.
17. Яковенко Р. В. Людський капітал та людський потенціал / Роман Яковенко // Наук. праці Кіровоградського нац. техн. ун-ту : Економічні науки. – Кіровоград : КНТУ. – 2013. – Вип. 24. – С. 186–193.
18. Бобочка Т. В. Модель “homo economicus” / Р. В. Яковенко, Т. В. Бобочка // Розвиток економічної думки : зб. наук. праць. – Кіровоград : видавець Лисенко В. Ф. – 2015. – Вип. 8. – С. 82–91.

Р. В. ЯКОВЕНКО,
к.е.н., доцент